Forbrydelse og straf i Roskilde i 1600- og 1700-tallet

Af Karl-Erik Frandsen

Vort kendskab til kriminalitet og forbrydelser i Roskilde i 1500- og 1600-årene er ikke stort, simpelthen fordi der er ikke bevaret retsprotokoller. Kun meget indirekte får vi efter 1603 noget at vide om disse sider af hverdagen, nemlig som følge af byfogedens ret og pligt til at opkræve "sagefald", d.v.s. de bøder som blev idømt ved bytinget, hvoraf byen fik halvdelen, mens kongen repræsenteret ved byfogeden fik den anden halvdel. Desuden skulle de to parter dække udgifter ved fængsling, rettergang og evt. udførelse af straffen, så ud fra byfogedens regnskaber får vi nogle undertiden ganske kolde og bogholderimæssige oplysninger om dybt tragiske skæbner.

Allerede i det første bevarede regnskab fra 1603/4 er der et eksempel på en "lejermålssag", altså samleje mellem personer, der ikke var lovformeligt gift. Der var tale om en skomagersvend, som var i tjeneste hos Mads Fynboe. Han skulle bøde 6 mark som jomfrukrænker. Ellers er det påfaldende i de første årtier af 1600-tallet, at antallet af bøder idømt for vold, er meget større end antallet af sædelighedsforbrydelser, og i mange årsregnskaber forekommer der udelukkende sagefald for voldsforbrydelser, men ikke for lejermål.

Til gengæld var der også mange voldsforbrydelser (der blev opdaget og pådømt) byens størrelse taget i betragtning. I 1603/4 var der således tale om Hans Pedersen Skomager, der slog sin stedsøn i hovedet med en økse (18 mark), Jens Smed i Bispegårdens smedie, der slog Poul Smed (6 mark) samt en maler, der slog Jørgen Snarres kvinde på munden (3 mark).

De 6 mark, som ovennævnte skomagersvend skulle betale i bøde, var nærmest et symbolsk beløb. Det er derfor ikke så mærkeligt, at der den 12. oktober 1617 blev udstedt en forordning "om løsagtighed"[1], der netop fremhævede, at bøderne for lejermål efter recessen 1558 § 60 var så ringe, "at mange deraf til synd og løsagtighed forårsages". Derfor blev det bestemt, at når nogen havde begået lejermål, så skulle begge syndere "stå åbenbart skrifte" i kirken og for hele menigheden bekende deres gerning, men hvis de derpå indgik ægteskab, slap de med en symbolsk bøde. Den

samme ydmygelse måtte man tilmed lide, hvis der blev født et barn inden 9 måneder efter trolovelsen, og det holdt øvrigheden nøje rede på.

Værre var det, hvis de pågældende ikke ville indgå ægteskab. I så fald skulle manden betale 12 rdl. og kvinden 6 rdl. til sit herskab, hvilket i byerne ville sige byfogeden. Endnu værre blev det, hvis de ikke kunne (eller ville) betale. Så gjorde man udlæg i deres ejendele, og siden blev de straffet med fængsel "og på kroppen".

Værst var det dog, hvis de pågældende "Gud til fortørnelse og andre til forargelse tit og ofte" begik lejermål. Da skulle manden have alt, hvad han ejede konfiskeret og desuden fængsles, mens kvinden skulle ved 3. gangs lejermål "uden al nåde straffes til kaget", hvilket betød, at kvinden blev offentlig pisket af byens bøddel, mens hun stod bundet til kagen, en stor pæl der stod midt på torvet, og derefter blev udvist af byen.

De nye bestemmelser blev allerede anvendt i Roskilde i 1618.

En bagersvend ved navn Søren Lauersen havde beligget en pige ved navn Anne Andersdatter. De tjente begge hos Laurits Bager i Roskilde, og Søren Lauersen måtte betale 12 "gode dalere" (nemlig rigsdalere à 84 skilling mod de gængse sletdalere à 64 skilling), mens Anne Andersdatter slap med 6 rdl.

Karen Nielsdatter kom også galt af sted, for hun havde "ladet sig beligge" af en soldat, som hun berettede "kom med det folk ad Ostindien til". Hun betalte en bøde på 32 markstykker (lidt mere end 6 rdl.). Manden rejste givetvis med det nyoprettede Ostindiske Kompagnis skib til Ceylon, og ligesom størstedelen af besætningen på skibet "Øresund" er han sikkert ynkeligt omkommet.

Derimod slap Peder Huger billigt. Det kostede nemlig kun 6 mark at beligge et kvindfolk, vel at mærke fordi han derefter tog hende til ægte.

Byfogeden var ikke alene tolder men også politimester og dommer og tillige fængselsdirektør. Fængslet var nok ikke særligt stort, og det var indrettet i rådhusets kælder[2]. Vi ved yderligere, at i 1628 var der en fange ved navn Jesper, der raserede hele fængslet ved at bryde ud derfra. Han havde slået en af sine medborgere ihjel, og blev siden fanget og henrettet. Jesper ødelagde imidlertid så meget af fængslet, at Kurt Murermester måtte reparere fængslet for hele 4 dlr., og smedemester Lars Kremme måtte sætte nye jernankre i muren (1½ dlr.), og endelig måtte natmanden have 6 dlr. for at rengøre samme fængsel, "som i rumb tid ej var rengjort".

Roskildes centrale beliggenhed betød også, at byfogeden fik en ganske særlig opgave. Nemlig at tjene som fangevogter for "transitfanger". Således havde han i 1629 særligt store udgifter, fordi en vis Isach Pedersen,

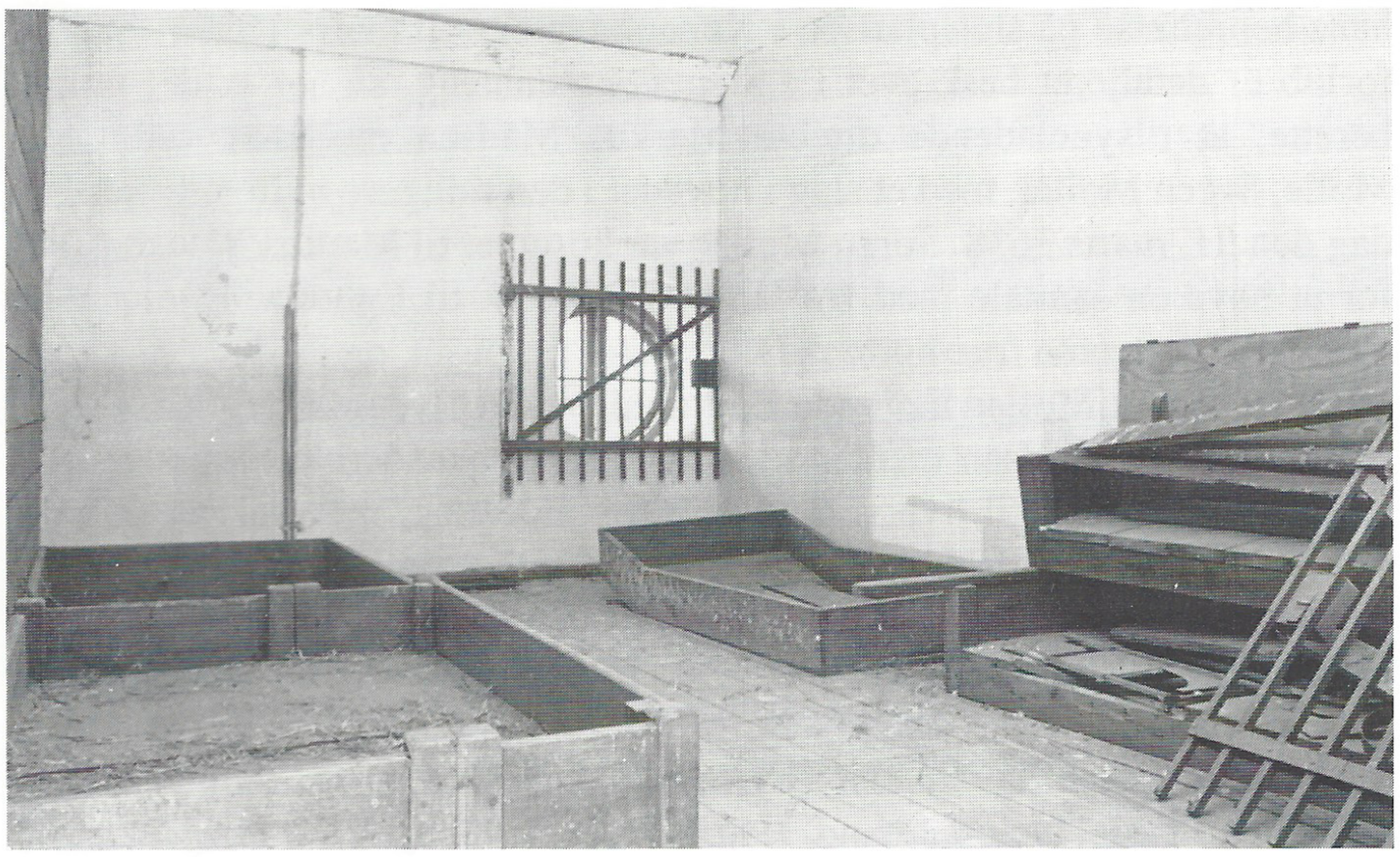

Den vestlige fængselscelle i den gamle arrest i Sct. Laurentii kirketårn. I cellen henstår endnu de indsattes sengekasser, beslået med jernringe til fastgørelse af fangernes hånd- eller benlænker. Bag det skrå bræt mellem væg og loft skjules et lytteapparat til etagen ovenover, således at tårnvægteren kunne opsnappe samtaler, som byfogeden kunne have interesse i at få refereret.

der var flygtet fra Dragsholm, blev fanget i Roskilde og indsat i fængslet der. Af frygt for at han skulle flygte igen, blev hele 8 borgere sat til at passe på ham. De skulle naturligvis have mad imens, hvilket kostede 10 skilling pr. måltid eller ialt 4½ dlr.

Nok var Roskilde en lille provinsby, men det var nu ikke, fordi idyllen var særligt påfaldende. Således kan nævnes, at i 1630 overfaldt Peder Madsen, der sagdes at være barnefødt i Forsinge (Ubby sogn, Ars herred), natten mellem den 4. og 5. juni da klokken var 11 Maren Lauridsdatter og Kirsten Jeppesdatter, der boede i de fattiges boder. Da de for deres fattigdoms og armods skyld ikke havde noget, de kunne tilfredsstille ham med, sønderslog han i raseri alt, hvad han kunne finde.

Han måtte nødvendigvis have mad og øl de 10 uger og 3 dage, det varede, fra han blev pågrebet, og processen kom i gang, og til han blev dømt og henrettet, hvilket skete den 16. august.

Han fortærede om dagen til øl og mad: 1 mark. = 18 dlr. 8 sk.

Skarpretteren fik for hans henrettelse 6 dlr. og hans svende fik ½ dlr.

En af de mest bemærkelsesværdige retssager i Roskilde i disse år, er processen mod selveste den tidligere byfoged Markus Madsen, der endte med

hans henrettelse på slotspladsen i København den 4. marts 1639[3]. Sagens forløb er detaljeret beskrevet i anden sammenhæng, så her er det nok at berette, at tilsyneladende dræbte Markus Madsen mølleren ved Clare Mølle, Søren Møller, med et slag i hovedet i den tidligere byfogeds hus lørdag den 31. marts 1638. Søren Møller var kommet til Markus Madsens hus for at have en samtale med fru Hilleborg Holck til Egholm. Efter mødet med den fornemme frue hørte naboerne støj fra huset, og da de kom derind fandt de Søren Møller liggende død med blodet flydende ud af næse og mund. Markus Madsen mente, at Søren Møller bare var besvimet og forsøgte at kalde ham til live ved nogle velrettede slag, men forgæves. Selv om Markus Madsen hævdede, at Søren Møller havde fået et ildebefindende og var faldet og havde slået sig ihjel på gulvet, og at han iøvrigt slet ikke havde været til stede, da ulykken skete, så blev han alligevel arresteret og anklaget for mordet.

Markus Madsen havde været byfoged fra 1624 til 1635, da han tog sin afsked og i stedet blev rådmand. Han blev nu selv fange i det fængsel, hvori han havde holdt så mange andre fængslet. Tilmed havde hans efterfølger som byfoged, Samuel Samuelsen, netop fået anskaffet en stang jern til at fremstille jernbolte og halsjern samt håndjern til fangerne samt 3 svære hængelåse, så alt var klart til at modtage Markus Madsen. Ydermere kom han nu selv til at stå som anklaget for Bytinget, hvor han selv igennem 11 år havde siddet som dommer. Efter afhøring af mange vidner, som fremkom med diamentralt modsatte vidnesbyrd, blev Markus Madsen dømt til døden af Bytinget. Medvirkende hertil kan have været, at Søren Møllers arvinger hyrede en meget dygtig prokurator, nemlig Christen Ostersen Weile fra Roskilde, der senere blev rådmand og i 1641 skrev en meget kendt opslagsbog om det danske retsvæsen, og han synes ikke at have skyet selv ret tvivlsomme midler til at få Markus Madsen dømt.

Dommen blev stadfæstet såvel ved Landstinget som ved Højesteret, hvor det faktisk var Christian 4. s stemme, der gjorde udslaget, eftersom dommerne var stærkt uenige i skyldsspørgsmålet. Det er naturligvis vanskeligt efter 350 år at forholde sig til en retssag, men meget tyder nu på, at det var et justitsmord.

Der skjuler sig mange menneskelige tragedier bag byfogedregnskabernes tørre tal og lakoniske oplysninger. Fra regnskabsåret 1643-44 kan således nævnes Sidsel Jørgensdatter, der blev henrettet, fordi hun havde ombragt sit nyfødte barn. Hun kunne nu ikke straks blive henrettet og heller ikke sidde i fængslet, da hun var ganske svag efter fødslen, så Henning Byvends hustru måtte passe hende sålænge, hvilket hun fik 3 mark for, og yderligere for kosten i 12 uger 10½ daler.

En så alvorlig sag kunne bytinget ikke afgøre alene, selv om de 16 nævninge afsagde en klar dom (et nævninge-tog), så hun måtte stævnes for Landstinget i Ringsted . Derfor måtte hun sammen med bysvendene transporteres til Ringsted, hvilket kostede 2½ daler til en vognmand og 3 mark til de implicerede personers fortæring, da rejsen varede to dage. Byfogeden måtte også selv til Ringsted for at få nævningetoget "confirmeret", hvilket i vognleje kostede 2½ daler og fortæringen i Ringsted i 2 dage: 3 mark.

Det kostede 3 ½ daler at få udstedt landsdommerens dom, der bekræftede bytingets dom, og ydermere måtte Jens Skyttes dreng have 3 mark for at hente denne dom.

Endelig skulle Mestermanden (bøddelen) "som rettede hinde" have 4 daler.

Alt i alt kostede det således samfundet 27 daler og 10 skilling at straffe Sidsel Jørgensdatter for hendes gerninger, hvoraf kongen måtte betale halvparten nemlig 13½ daler 5 skilling og byen den anden halvpart.

Så var det dog det samme år noget billigere med Sofie Hansdatter. Hun havde "forseet sig med leyermaall" 3 gange, men på grund af sygdom kunne hun ikke udstå straf med det samme, så hun måtte med sine 2 små børn holdes på kost og i varetægt i 9 uger, før hun var rask nok til, at mestermanden kunne kagstryge hende. Det kostede dog kun 15½ daler og 1½ mark.

En af de mere bemærkelsesværdige sædelighedssager er fra 1640. Oluf Nielsen, der var søn af Niels Kleinsmed i Roskilde, havde "befattet" sig med en hoppe. Han blev arresteret og sat i byens fængsel. Der sad han i 16 uger, før han blev ført til København og sat i Blåtårn på Københavns slot.

I de 16 uger fik han mad for 3½ mark om ugen, hvilket ialt blev til 14 daler.

Hoppen blev også anholdt! Den nød foder i 24 uger, og den, der røgtede den, fik hver uge for fodergæld og varetægt 2½ mark, hvilket ialt beløb sig til 15 daler.

Oluf Nielsen blev efter at være dømt til døden ved Højesteret ført tilbage til Roskilde, og efter endnu et par ugers ophold i fængslet i Rådhuskælderen blev han den 6. november 1641 brændt levende på bålet.

Heller ikke dette var naturligvis gratis. Oluf Nielsen fik 2 potter vin at drikke, førend han "aag ud" til retterstedet (24 skilling), og til selve bålet gik der ikke mindre end 14 læs brænde (à 8 skilling = 7 mark). Mestermanden (bødelen) fik hele 8 dlr. for at brænde fangen, men byen og kongen delte nu denne udgift imellem sig.

Således kostede Oluf Nielsens henrettelse statskassen 9½ dlr. og 4 skilling.

Især når det gjaldt samfundets lavere grupper, var øvrigheden ganske skrap i sanktionerne mod den ringeste letsindighed.

I 1633 blev således to kvinder, Karen Smeds og Dorethe, som kaldtes Gemmeren, pågrebet af vagten i Jens Kochs boder og anklaget for letfærdighed og horeri. Det var også noget svært for dem at benægte, for der blev nemlig fundet en smedesvend i sengen hos den ene af dem, mens den anden befandt sig i stuen.

De blev begge fængslede i 14 dage, og derpå forvist fra byen. Under fængslingen fortærede de begge til mad, øl og brændevin for 1 mark om dagen. Ialt kostede det byfogeden 5 daler.

Perioden efter enevældens indførelse skærpede myndighedernes kontrol med samfundet, og den stadigt skrappere regnskabsrevision af byfogedernes regnskaber betød, at byfogeden ikke bare kunne indsende et kasseregnskab, men hans regnskab for opkrævede sagefaldsindtægter skulle dokumenteres med såvel præsternes fortegnelser over hvem, der havde stået åbenbart skrifte, som med en udskrift af bytingets retsprotokol, så man kunne kontrollere, hvem der faktisk var idømt bøder. Vigtigt var det også for revisionen at kontrollere, at de, der ikke betalte bøder, men i stedet blev underkastet fysiske straffe, faktisk ikke var i stand til at betale. Som et eksempel på hvad dette meget fyldige kildemateriale kan fortælle, skal kort gengives hovedindholdet af registeret over de, der måtte stå åbenbart skrifte i årene 1668-70 i Roskilde Domkirke.

1668

1) Anne Christensdatter besovet i København af Jens Findsøn, Prokurator.
2) Peder Jensen og Birgitte Nielsdatter havde forset sig med hinanden i Lectoris Theologiæ Mag. Thamis Michelsøns hus. De ægtede hinanden.
3) Birgitte Andersdatter udlagde Christian Rasmussen Vordenius, Studiosum.
4) Margrete Pedersdatter udlagde en ægtemand Jørgen Thomsen i Lellinge (?) Mølle
5) Karen Olufsdatter udlagde en skomagersvend ved navn Niels Olsøn.
6) Maren Rasmusdatter udlagde Jens Christensøn Brygger.
7) Sissel Nielsdatter udlagde en trompeter ved navn Søren Oelsøn.

1669

1) Per Jacobsøn og Kirsten Sørensdatter kom for tidligt i deres ægteskab

(d.v.s. barnet kom for tidligt i forhold til brylluppet)
2) Anne Madsdatter kom også for tidligt i sit ægteskab med Guldbrand Henriksen.
3) Elline Pedersdatter sagde sig at være besovet her i Roskilde af en karl ved navn Boye Hansøn.
4) Jens Andersen Postrider og Maren Hansdatter haver forset sig med hinanden.
5) Jens Hansen og Karen Pedersdatter blev siden copulerede (gift).
6) Dorethe Nielsdatter udlagde en smedesvend ved navn Christen Sørensen.
7) Johanne Nielsdatter udlagde Jens Jensøn, Vangefoged.
8) Elline Jensdatter udlagde Jacob Hansøn, murermester.
9) Mette Nielsdatter blev besovet på hr. kansler Peter Reetz´s gård af ladefogden på Sortebrødre Kloster, Søren Jensen.
10) Niels Olsøn og Dorethe Povlsdatter havde forset sig med hver andre i Rector Mag. Hans Callingborgs hus, hvor de tjente sammen.
11) Dorethe Pedersdatter udlagde Claus Pedersøn kedelsmedesvend.

1670

1) En ægtemand Rasmus Nielsen, kræmmer, havde besovet sin tjenestepige, Cathrine Jacobsdatter.
2) Niels Andersøn og Inger Hansdatter blev trolovede efter åbenbart skrifte
3) Clemend Christensøn og Karen Nielsdatter blev trolovede efter åbenbart skrifte.
4) Maren Rasmusdatter udlagde en kalkslager ved navn Christen Pedersøn.
5) Kirsten Sørensdatter besovet af Peder Lauritsøn, klejnsmed.
6) Søren Brixsøn og Kirsten Hansdatter kom for tidligt.
7) Karen Rasmusdatter udlagde en karl ved navn Oluf Oelsøn.
8) Hans Hansøn og Lisbet Rasmusdatter kom for tidligt.
9) Peder Lauritsen, klejnsmed, som i sit enkesæde havde besovet sin pige Kirsten Sørensdatter.
10) Anne Olufsdatter besovet til Jens Hansøns i Hersegade af en karl ved navn Christen Christensen.
11) Birgitte Johansdatter besovet til Mads Klejnsmeds af en karl ved navn Peder Andersøn Rafn.
12) Margrete Børgesdatter berettede at være besovet på Heden på Roskilde Mark mellem Roskilde og København af en knapmagersvend, som hun berettede da at være i tjeneste hos en knapmager i København i

Købmagergade, som for den Runde Kirke boede.
13) Jens Pedersøn, kældersvend, havde besovet Kirsten Christensdatter.

1671

1) Karen Hansdatter besovet af Jochum Henriksen i Rimors Mølle.
2) Karen Mathisdatter besovet af Christian Rasmussen Vordemio en student (jvnf. 1668 nr. 3).
3) Christian Hansøn Falster en discipel her af skolen havde besovet Anne Marie Christiansdatter.
4) Ingeborg Jensdatter besovet ved Den store Blegedam af en karl ved Morten Pedersøn.
5) Thomas Christensøn og Maren Nielsdatter som i Rector Mag. Peder Skaves hus, hvor de tjente sammen, sig med hinanden mod det sjette bud har forset, og samme dag som de skriftede, blev til ægteskab trolovede.
6) Mette Jensdatter besovet på Duebrødre Kloster af en karl ved navn Hans Andersen.
7) Karen Hansdatter besovet af Jens Ibsen.
8) Anne Rasmusdatter, som udlagde en rytter ved navn Morten Polack. "At dette er en rigtig Specification, over de Personer, som for deres forseelse mod det sjette bud, i Roskilde Domkirke publice absolverit, vidner jeg underskrevne

Søren Nielsen Lyngby
medtjener i Ordet til bemeldte Domkirke.
Roskilde den 23. september 1671"

Langt størstedelen af ovenstående betalte iflg. byfogedregnskaberne deres bøder på normalt 4 dlr. og 2 mark, men stigende til 15 dlr. for gifte personer. En række personer (bl.a. de to sager, hvor student Christian Rasmussen var involveret) betalte dog ingenting på grund af armod, men det oplyses ikke i kilderne, hvorvidt de pågældende så blev underkastet fysisk straf.

Iøvrigt blev strafferetsplejen afgørende moderniseret i 1683. For det første fik Laurits Bødker 1 dlr. og 2 mark for at lave "Den spanske Kappe", og Mads Pedersen klejnsmed fik 1 dlr., 1 mark og 8 skilling for den spanske kappe at beslå, d.v.s. forsyne med skarpe pigge af jern indvendig.

For det andet gav byfogeden for 3 planker til træhesten 3 mark, og to 12 alen træer til støtterne, som den skulle stå fast ved: 28 sk. Nok søm til benene: 4 sk. og andre store søm til ryggen: 4 sk. Nok små søm til hovedet og

Den spanske kappe. Iført dette strafferedskab i form af en tønde blev den skyldige ført gennem byens gader eller stillet ved kirkedøren til folkets spot og hån.

ørerne: 4 sk. En karl, som hjalp tømmermændene at bære tømmeret op, fik 4 sk. Således kostede den nye træhest 1 dlr., 1 mark, 12 skilling.

Disse strafferedskaber var oprindelig kun beregnet til afstraffelser af militære personer, men vandt i disse år også indpas som straf for civile. Dette hænger givetvis sammen med hele samfundets gennemgribende militarisering.

Roskilde by havde (bortset fra svenskekrigene) ikke haft nævneværdige kontakter med militæret, men under Skånske krig (1675-79) fik man til gengæld kærligheden at føle. I januar 1676 var kongens livregiment under oberst Niels Rosenkrantz indvarteret i byen. Da hver soldat om dagen skulle have 5 sk. i kvarterpenge, og der ydermere skulle forsynes 67 officersheste og plejes 93 syge soldater, så kostede denne måned byen over 900 rdl.

Udover de direkte pengeydelser var det naturligvis en stor belastning for en så lille by at have de store mængder soldater, hvoraf mange havde medbragt både kone og børn, indkvarteret i de små huse, hvor pladsen i forvejen var trang. Det er derfor ikke så mærkeligt, at de mandlige parter i lejermålssagerne for en stor dels vedkommende var militærpersoner, hvilket

bestemt ikke havde været tilfældet tidligere, således som ovenstående eksempler viste.

Soldaterne var jo kun underkastet den militære retspleje, så bytinget kunne idømme kvinden en bøde (eller korporlig straf), mens soldaterne blev indberettet til regimentschefen, og så var det op til ham, hvad der videre skulle ske.

Typisk i så henseende er følgende liste fra 1720:
Lejermål 1720 publique absolveret i Domkirken.
23/8: Mette Sørensdatter, som til barnefader udlagde forrige Byeskriver her i Roskilde, Paul Rhodium.
2) 13/9 Johanne Jørgensdatter, som udlagde en rytter af byens indkvartering ved Livkompagniet, Johan Wigant.
3) 20/12 Sidze Andersdatter, som udlagde en rytter af Livkompagniet ved navn Hans Rasmussen Høy.
4) 26/7 Johanne Cathrine Olufsdatter, som var besovet i Werner Dippenbroeks fars hus af en rytter Christen Andersen af Livkompagniet.

Det ser dog også ud til, at i hvert fald de udskrevne landsoldater kunne få rabat. Således nævnes det for 1752:

Sille Maria Thomasdatter for lejermål med landsoldat Niels Lind. Hun har betalt 1 rdl. Den udlagte barnefader Niels Lind er iflg. kgl. forordning befriet for bøder at betale, såsom dette er det første af ham begangne lejermål, siden han blev landsoldat, som bevises med hr. Søren Francks attest.

Antallet af lejermålssager var relativt stabilt, men dog med visse alvorlige udsving, som omstående graf viser. Usædelighen synes at have været særlig slem under Store nordiske krig (1700-1720), hvilket naturligt nok hænger sammen med ekstra store indkvarteringsbyrder, men den kulminerede dog i 1726, uden at der kan findes nogen rationel forklaring på det. Heldigvis synes usædeligheden at have fundet et "normalt leje" igen omkring 1740.

Der må dog advares mod at aflæse grafen direkte som et udtryk for sædeligheden i Roskilde (eller det modsatte). Det, der er registreret, er de betalte bøder, hvilket jo langtfra faldt sammen med antallet af overtrædelser af det 6. bud.

Lejermålsbøder
i Roskilde

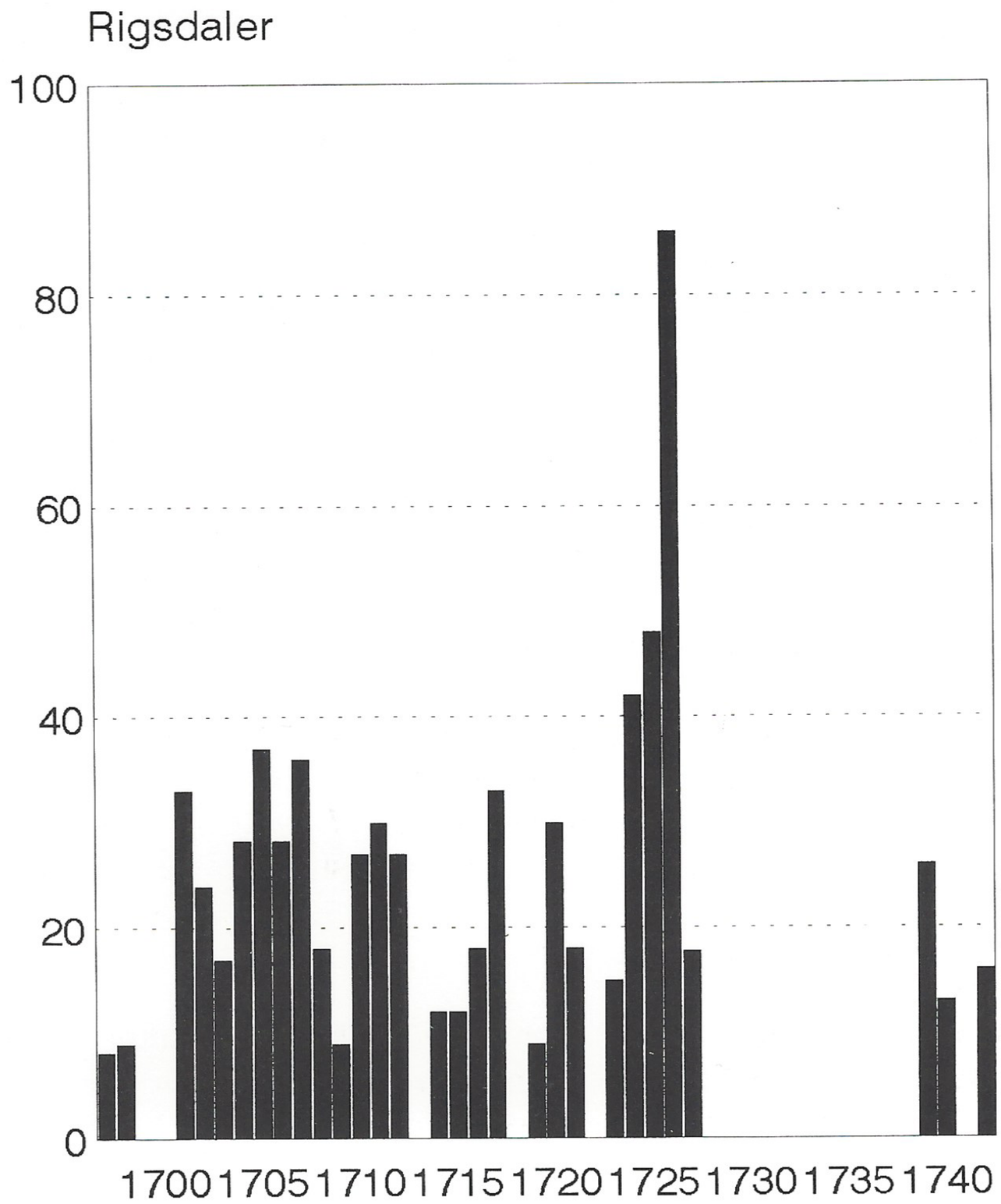

ud fra byfogedregnskaberne

Noter:

1. Secher (udg.): *Corpus Constitutionum Daniæ.* bd. 3 nr. 471.
2. Knud Poulsen: *Lidt om rådhus, fængsel og byting indtil branden i 1731.* ROMU 1991 s. 35-40.
3. Vivian Etting: *En mordsag i Roskilde 1638.* ROMU 1987 s. 33-40. Baseret på "Kongens Rettertings Dombog" 1639 (nr. 41, s. 151-162). Rigsarkivet.